

Srednjovjekovne visinske utvrde na Ivanščici i Kalniku: Mlaka, Ivanovec, Starec

MARINA ŠIMEK

Ul. Rudolfa Horvata 36
HR - 42000 Varaždin
marina.simek@optinet.hr

MARTINA MATIJAŠKO

Ministarstvo kulture i medija
Konzervatorski odjel u Varaždinu
Gundulićeva 2
HR- 42000 Varaždin
martina.matijsko@min-kulture.hr

DUBRAVKO ŠINCEK

Ul. Ruđera Boškovića 14c
HR - 42000 Varaždin
dubravko.sincek@gmail.com

Predhodno priopćenje

Preliminary communication

Primljeno/Received: 6.9.2022.

Prihvaćeno/Accepted: 11.11.2022.

U radu se donose rezultati rekognosciranja provedenih u nekoliko navrata – od 2017. do kraja 2021. godine – na području istočnog dijela Ivanščice i sjevernog Kalnika, u Varaždinskoj županiji. Cilj terenskih obilazaka bio je pregled i dokumentiranje dviju visinskih srednjovjekovnih utvrda (Mlaka, Starec) spomenutih u literaturi, kao i provjera objekta uočenog na ortofoto snimci iz 1968. godine (GEOPORTAL). Ubiciranjem i dokumentiranjem objekta – srednjovjekovne visinske utvrde (Ivanovec) prikupljeni su temeljni podaci o dosad nepoznatom lokalitetu. Utvrde Mlaka i Ivanovec na Ivanščici, vjerojatno zemljano-drvene, okvirno datiraju u vrijeme od 13. do 15. stoljeća, dok je veća kamena utvrda Starec na Kalniku podignuta možda nakon polovine 13. stoljeća.

Ključne riječi: Ivanščica, Kalnik, visinske utvrde, zemljano-drvene utvrde, kamena utvrda, razvijeni/kasni srednji vijek, Mlaka, Ivanovec, Starec, Grebengradsko vlastelinstvo, vlastelinstvo Veliki Kalnik, dijabaz

UVOD

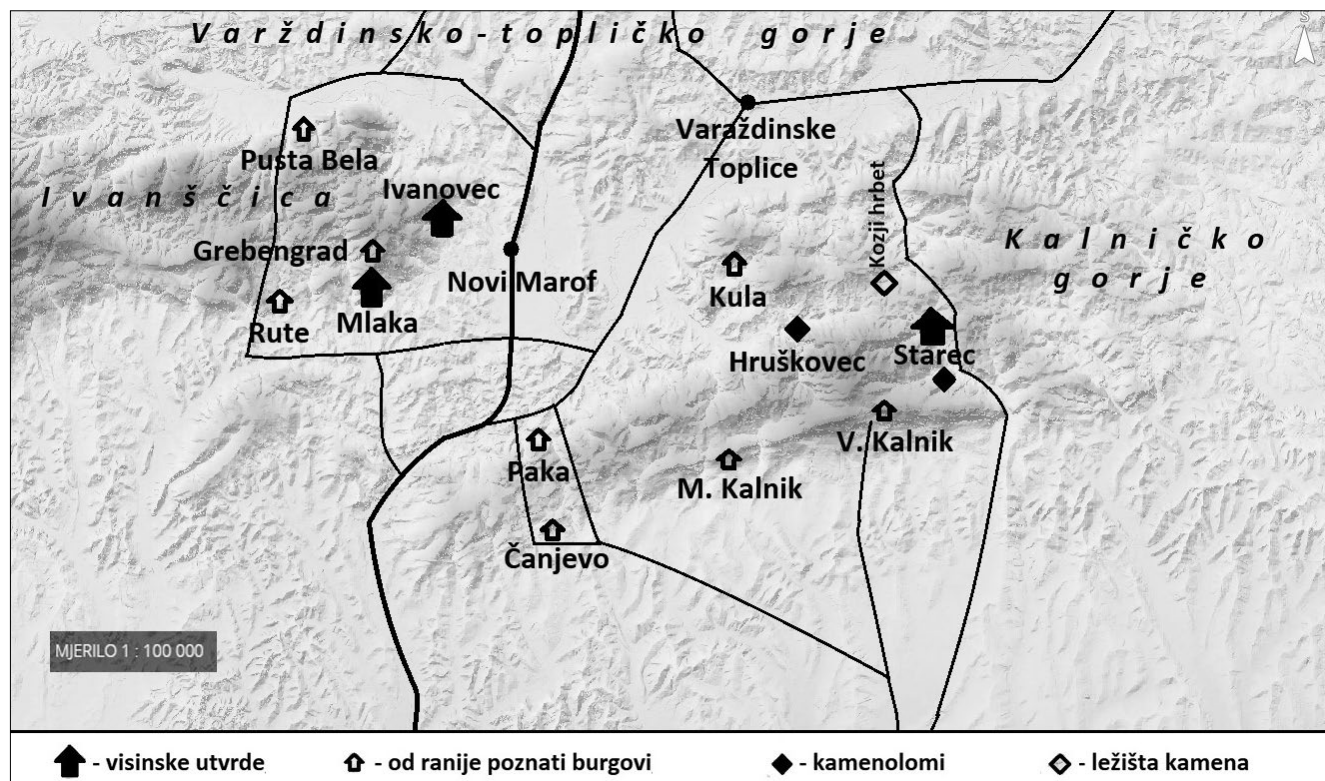
Brdovito područje istočne Ivanščice i sjevernog Kalnika dosad nije bilo planski rekognoscirano pa su i podaci o mogućim arheološkim nalazištima bili skromni i manjkavi. Tijekom posljednjih nekoliko godina (2017.–2021.) provedeno je na spomenutom području nekoliko terenskih obilazaka s ciljem provjere i dopune podataka o dvjema utverdama te ubikacije i dokumentiranja dosad nepoznatog objekta uočenog na ortofoto snimci iz 1968. godine. Sva tri pregledana objekta determinirana su kao srednjovjekovne visinske utvrde. Dvije na istočnom dijelu Ivanščice pripadaju vjerojatno

skupini zemljano-drvenih, manjih fortifikacija kakve su u novije vrijeme istraživane na susjednom križevačkom području¹, dok ostaci arhitekture na Kalniku ukazuju na dvodijelnu kamenu utvrdu (Slika 1).

IVANŠČICA

Rekognosciranja istočnog dijela Ivanščice, provedena 2019. i 2020. godine bila su usredotočena na Veliki Lubenjak (591 m n/m) i na istočne-jugoistočne brdske ogranke planine (Vapnenica, Kostanjevec, Zgrline),

¹ Tatjana Tkalčec, »Kasnosrednjovjekovna gradišta u široj okolici Križevaca: arheološki prilog poznavanju plemstva srednjovjekovne Križevačke županije«, *Cris* 19/1 (Križevci, 2017), str. 15–33.

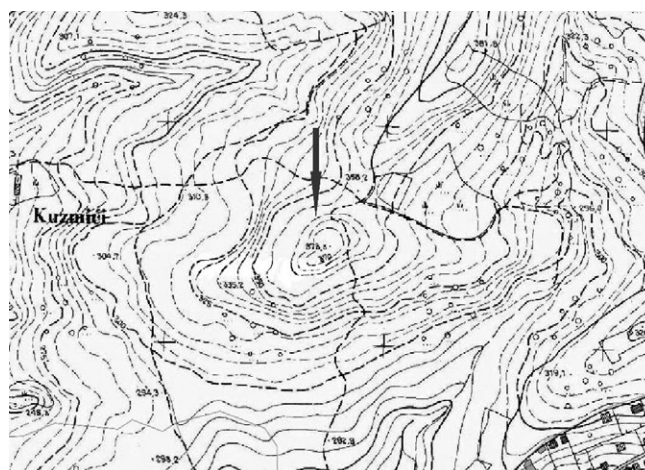

Slika 1. Srednjovjekovne visinske utvrde na Ivanščici i Kalniku u Varaždinskoj županiji i njihov odnos prema od ranije poznatim burgovima, kamenolomima, površinskim ležištima kamena i srednjovjekovnim cestama (izradio: D. Šincek)

poznate kao Novomarofsko humlje.² Zapadna granica prostora uska je i duboka dolina rječice Lonje. Napajajući se vodama iz nekoliko izvora, Lonja presijeca trup Ivanščice u smjeru sjever-jug. Uz južnu i istočnu granicu pregledavanog područja nalaze se naselja Topličica, Madžarevo te zaselci Čamićojna, Ivanovec i Čamići, dok je potok Vareščak bio sjeverna granica. Dva su razloga zbog kojih je upravo istočni dio Ivanščice bio odabran za obilazak: to je bio pregled lokaliteta Mlaka o kojem su prvi podaci objavljeni 2017. godine³ te ubiciranje i pregled dosad nepoznatog objekta uočenog na ortofoto snimci iz 1968.,⁴ nazvanog Ivanovec. Osim poznatog Grebengrada, ovi istočni izdanci Ivanščice dosad nisu bili predmetom interesa arheologa.

Mlaka

Na brdu Mlaka (373 m n/m), na 4 km zračne udaljenosti od središta Novog Marofa prema zapadu te na 1, 28 km zračne udaljenosti od sjevernije smještenog Grebengrada (502 m n/m) nalaze se dobro vidljivi zemljani

Slika 2. Položaj Mlake, HOK 5000 (Geoportal)

ostaci visinske utvrde. Nalazila se na izvrsnom položaju, za više od 70 m nadvisivala je nedaleki jugozapadni vrh Kostonjevec te omogućavala kontrolu širokog južnog prostora s okosnicom Lonjom i njezinim istočnim

² Dragutin Hirc, *Prirodni zemljopis Hrvatske*, knjiga 1, *Lice naše domovine* (Zagreb: Antun Scholz, 1905), str. 185–186, 188.

³ Krešimir Regan, *Srednjovjekovne i renesansne utvrde Hrvatskog zagorja* (Donja Stubica: Kajkaviana, 2017), str. 132–133.

⁴ Digitalni ortofoto Hrvatske, 1968. Dostupno na: <https://geoportal.dgu.hr/> (pristup 2. listopada 2019.).

Slika 3. Prilaz Mlaci iz smjera sjevera (foto: M. Šimek, 2017.)

pritokom Topličicom (Slika 2). Do izduženog brda Mlaka vodi iz smjera sjevera put koji se odvaja od šumske ceste prema Grebengradu (Slika 3). Obrambeni sustav Mlake sastoji se od grabe i zemljanog bedema koji štite središnji povišeni plato sa svih strana, osim s juga. Naime, jedino na južnoj strani brda zaštićenoj velikom strminom, graba nije bila potrebna pa se ovdje, umjesto grabe, nalazi ravni prostor s jednom izrazitom depresijom na rubu prema strmini (Slika 4). Funkcija ove depresije ne može se odrediti. Ona asocira na ulaz u kompleks, međutim s obzirom na strminu ulaz se tu nije mogao nalaziti. Uz vanjsku stranu grabe široke oko 5 m i duboke 3 – 4 m podignut je zemljani bedem. Pretpostavlja se da je formiran od materijala iskopanog iz obrambenog jarka, a je li doista tako građen pokazalo bi arheološko istraživanje. Vanjski opseg bedema iznosi oko 283 m. Središnje uzvišenje, okruženo grabom i bedemom, na vrhu je zaravnjeno. Ovalnog je oblika, dužine oko 46 m i širine oko 22 m. Kako na vršnom platu nema ostataka kamenih struktura niti ostataka opeka, moguće je da je objekt bio drvene građe, na nekim dijelovima kombinirane s kućnim lijepom. Na ovakav način gradnje ukazuju komadi lijepa pronađeni na vršnom platu, jedini nalazi prikupljeni tijekom pregleda lokaliteta. Na jugozapadnoj strani kompleksa nalazi se još jedno manje elipsoidno uzvišenje opsega oko 30 m,

od glavnog platoa odijeljeno grabom (Slika 5), ali i s vanjske strane zaštićeno dubokom grabom i izrazito visokim strmim bedemom. Kako je padina brda na jugozapadnoj-zapadnoj strani relativno blaga te je svakako predstavljala potencijalnu opasnost za utvrdu, solidna zaštita na tome je mjestu bila neophodna. Dvostruki zaštitni sustav možda ukazuje da se ovdje mogao nalaziti drveni most i ulaz u objekt. Naime, prilaz do brda iz smjera sjevera pa skretanje prema zapadu sve do pretpostavljenog zaštićenog ulaza, čini se vrlo vjerojatnim s obzirom na konfiguraciju. O nestalom drvenom objektu ili objektima na Mlaci zasad se ne može ništa zaključiti. Sigurno je da se radi o visinskoj jednodijelnoj, vjerojatno zemljano-drvenoj utvrđi.⁵ Njezin položaj i obrambena koncepcija ukazuju na razvijeni/kasni srednji vijek, odnosno na vrijeme od 13. do 15. st., ali nije isključeno da je Mlaka mogla biti u funkciji još i u 16. st. u vrijeme osmanlijske opasnosti.⁶ Kao što se pretpostavlja za brojne slične utvrde otkrivene i istraživane u novije vrijeme, i Mlaka bi mogla pripadati nizu jednostavnijih i skromnijih utvrđenih sjedišta srednjeg ili nižeg plemstva. Uglavnom su to bile manje bezimene fortifikacije bez spomena u povijesnim izvorima.⁷

Utvrda na položaju Mlaka do danas je u stručnoj literaturi obrađena jedino u djelu Krešimira Regana

⁵ U novije vrijeme za ovakve objekte koristi se naziv *visinsko gradište*, ponekad i *mota*. Više o terminologiji u: Tkalčec, »Kasno-srednjovjekovna gradišta u široj okolici Križevaca: arheološki prilog poznavanju plemstva srednjovjekovne Križevačke županije«, str. 15–17; Tatjana Tkalčec, Tajana Sekelj Ivančan, Siniša Krznar *Arheologija srednjovjekovnih utvrda, naselja i groblja sjeverne Hrvatske / Archaeology of Medieval Fortifications, Settlements and Cemeteries in Northern Croatia* (Zagreb: Institut za arheologiju, 2021), str. 9–13.

⁶ Tkalčec, Sekelj Ivančan, Krznar, *Arheologija srednjovjekovnih utvrda, naselja i groblja sjeverne Hrvatske / Archaeology of Medieval Fortifications, Settlements and Cemeteries in Northern Croatia*, str. 46.

⁷ Tkalčec, »Kasnosrednjovjekovna gradišta u široj okolici Križevaca: arheološki prilog poznavanju plemstva srednjovjekovne Križevačke županije«, str. 29–30.

Slika 4. Pogled sa središnjeg povišenog platoa prema terasi u podnožju (foto: M. Šimek, 2019.)

Slika 5. Obrambena graba između središnjeg platoa (desno) i kratkog bedema (lijevo), jugozapadni dio utvrde (foto: M. Šimek, 2019.)

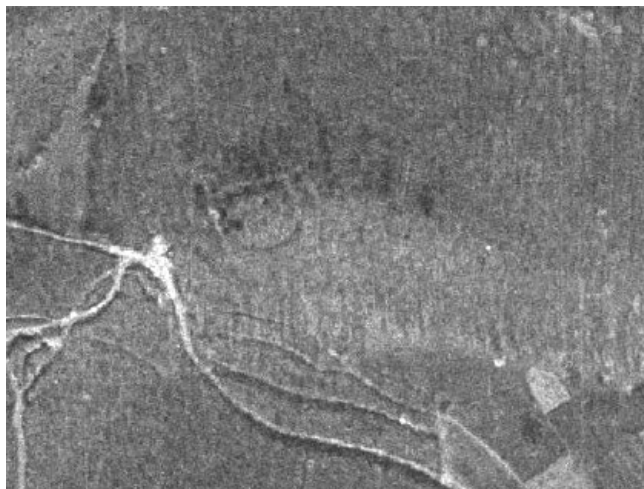
gdje je široko datirana u razdoblje od 11. do 16. st.⁸ S obzirom na toponim koji je iznimno raširen, nije moguće utvrditi odnosi li se neki od spomena *Mlake* u povijesnim izvorima na ovu utvrdu. Također, pregledom dostupnih izvora nije utvrđen spomen ovog toponima, bilo kao naziva utvrde, naselja ili brda, upravo na Grebengradskom vlastelinstvu. Jednako tako, *Mlake* se ne pojavljuje na dostupnim povijesnim kartografskim prikazima. S obzirom na etimologiju, naziv spomenutog brda vjerojatno potječe od činjenice da se u postojećem opkopu u kišnim razdobljima zadržavala voda u obliku mlake jer grabe ovakvih visinskih utvrda inače nisu bile ispunjene vodom.

Visinske zemljano-drvene utvrde, branjena sjedišta srednjeg i nižeg plemstva, građene su kao skromniji objekti u istom razdoblju kada i čvrste kamene utvrde. O odnosu nedalekog Grebengrada i *Mlake* za sada se ne može ništa zaključiti. Određenu sličnost u prostornoj povezanosti i u građevinskim značajkama pokazuju dva srednjovjekovna objekta na Moslavačkoj gori.⁹ To su poznati Garić grad i nedaleka visinska utvrda Podgarić – Gornja Josipovača, koja je mogla biti jedan od posjeda obližnjeg kastruma.¹⁰ Paralelna arheološka istraživanja Grebengrada, a ona će se s obzirom na uznapredovale konzervatorske radove na objektu svakako provesti, i njemu susjedne *Mlake* – utvrde drukčijeg tipa, sigurno bi pružila važna saznanja. Zato bi bilo vrijedno iskoristiti ovakvu priliku.

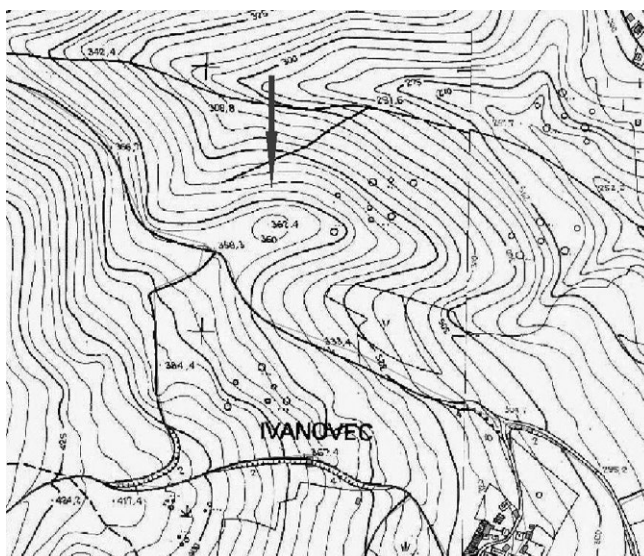
Ivanovec

Otkrivena visinska utvrda (Slika 6, Slika 7) nalazi se na oko 1 km zračne udaljenosti sjeverno od središta Mađareva, a od *Mlake* oko 2,5 km u smjeru sjeveroistoka. S položaja na 362 m n/m dobro se kontrolira cijela Novomaroška kotlina s dolinom Bednje (Slika 8). Utvrda je dosad bila nepoznata. Zanimljivo je da kod lokalnog stanovništva nije sačuvana usmena predaja o ovome mjestu, a nije poznat niti udomaćeni naziv brda ili objekta izuzetno dobro vidljivog u prirodnom okolišu. Gotovo je neshvatljivo da domaći ljudi ne pamte nikakvu legendu o lokalitetu, da u lokalnim pričama nije sačuvan spomen ovog specifičnog položaja. Budući da je Ivanovec selo najbliže utvrđi, a isti naziv nosi i šire šumsko područje sjeverno od nje, nadjenuto joj je ime Ivanovec.

Šumski put duboko urezan među padine istočne Ivanšćice vodi prema zapadnoj strani lokaliteta, odakle

Slika 6. Utvrda Ivanovec; ortofoto 1968. (Geoportal)

Slika 7. Položaj utvrde Ivanovec, HOK 5000 (Geoportal)

se nakon naglog skretanja pristupa utvrđi. Podignuta je na vrhu brda uz maksimalno korištenje prirodne konfiguracije i strateških prednosti položaja. Kao i *Mlake*, to je visinska utvrda dobro uočljivih zemljanih obrambenih dijelova, dok nadzemni tragovi drvenih struktura nisu sačuvani. Tlocrtno Ivanovec ima oblik slova D. Obrambeni sustav sastoji se od grabe široke oko 4,5 m i današnje dubine do 3 m koja sa svih strana štiti središnji povišeni dio kompleksa. S obzirom na prirodne nagibe padina, dakle i na prirodnu zaštitu, obrambena graba najdublja je na zapadnoj i istočnoj strani utvrde, dok je na južnom i sjevernom potezu znatno plića i neizrazita.

⁸ Regan, *Srednjovjekovne i renesansne utvrde Hrvatskog zagorja*, str. 132–133.

⁹ Tatjana Tkalčec, Tajana Sekelj Ivančan, »Novootkriveno visinsko gradište u Moslavačkoj gori«, *Zbornik Moslavine 7/8* (Kutina, 2005), str. 26 – 31.

¹⁰ Isto, str. 30.

Slika 8. Ivanovec; zračna snimka s utvrde prema istoku (foto: M. Matijaško, 2020.)

Slika 9. Ivanovec; zapadni obrambeni sustav: dvije grabe, unutarnji bedem i dio vanjskog bedema (lijevo) (foto: M. Šimek, 2019.)

Osim toga, zapadna i istočna strana kompleksa dodatno su osigurane s još po jednim jarkom i bedemom, dakle sustavom zemljanih zaštita (Slika 9). Zapadni vanjski bedem specifično je oblikovan, parcijalan je te izgleda poput manje elipse pa ne okružuje branjeni prostor već štiti samo jedan njegov dio, vjerojatno onaj koji je i trebao dodatnu sigurnost. Moguće je da se ovdje nalazio ulaz u fortifikaciju. Dakle, na Ivanovcu je koncepcija nekih obrambenih elemenata, a to je pojačana zaštita pretpostavljenog ulaza, slična situaciji kao i na Mlaki. Kao i na Mlaki, i na središnjem platou Ivanovca nema tragova kamene arhitekture niti ostataka opeka, ali niti bilo kakvih drugih površinskih nalaza. Stoga se i ovdje

može pretpostaviti drveni objekt. Središnje uzvišenje ovalnog je tlocrta s dimenzijama oko 28 x 14 m (Slika 10). Stranice mu se strmo spuštaju prema unutarnjoj grabi opsega oko 77 m. Opseg unutarnjeg bedema je oko 85 m.

Ivanovec je sličan Mlaci kako po smještaju, brdovitom zaleđu, usmjerenosti na kontrolu velike nizine, geološkoj podlozi, tako i po osnovnim obrambeno-gradevinskim karakteristikama, ali vjerojatno i po okvirnoj dataciji u razvijeni i kasni srednji vijek. Niti kod Ivanovca, zasad, ne treba isključiti mogućnost funkcioniranja i u 16. stoljeću.

Indikativan otkonim možda može utvrdu dovesti u vezu s vitezovima ivanovcima čiji je posjed sa sjedištem u Beli graničio s Grebengradskim. U prilog tvrdnji da su vitezovi ivanovci bili graditelji ili vlasnici određenih objekata na prostoru Grebengradskog vlastelinstva govori sukob između tih dvaju posjednika iz drugog desetljeća 14. st. oko određenih imanja. Sukob je razriješen potvrdom o izmirenju koju je 1322. god. izdao kralj Karlo Robert.¹¹ Povijesni izvori koji otvaraju mogućnost širenja belskog preceptorata na područje Beletinca i Remetinca, udaljenog svega 2 km istočno od Ivanovca, iznimno su šturi i otvoreni raznim tumačenjima te na ovome mjestu i u ovoj fazi istraživanja povezivanje utvrde Ivanovec s belskim ivanovcima ostaje upitno.¹² Ovdje se navodi tek kao mogućnost koju bi mogla osvijetliti daljnja povijesna i arheološka istraživanja. Samo naselje Ivanovec prvi se puta spominje 1520.¹³, a zatim i 1598. god. u popisima dobara koja pripadaju posjedima utvrde Greben.¹⁴

¹¹ Mario Kevo, Ana Novak, »Podjela kastruma i vlastelinstva Greben krajem 14. stoljeća: neki aspekti unutarnjega razvoja svjetovnoga vlastelinstva«, u: Marija Karbić, Hrvoje Kekez, Ana Novak, Zorislav Horvat (urednici), *Ascendere Historiam – Zbornik u čast Milana Kruheka* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2014), str. 41–65, na str. 50.

¹² Juraj Belaj, *Arheološka provjera nazočnosti templara i ivanovaca oko Ivanšćice*, doktorska disertacija (Zagreb, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, 2005), str. 180 – 183.

¹³ Urbarium Gereben, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, DIPLOMATIKAI LEVÉLTÁR (Q szekció), Családi levéltárak (P szekcióból), Batthyány levéltár, Jelzet nélküli oklevelek (Q 31), 104657. Dostupno na: <https://archives.hungaricana.hu/hu/characters/317829/> (pristup 28. travnja 2022. godine).

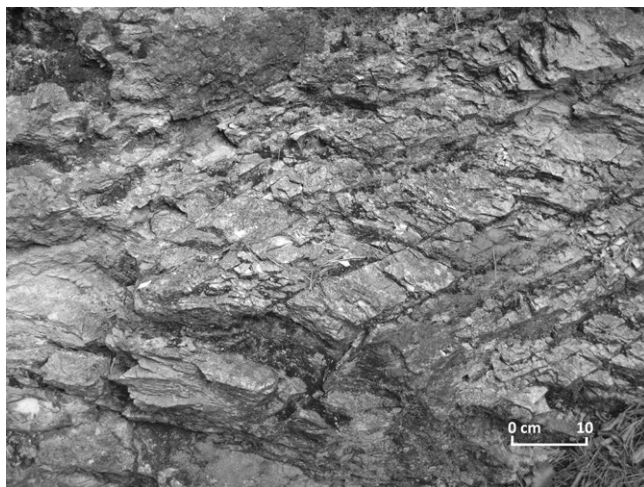
¹⁴ Josip Adamček, Ivan Kampuš, *Popisi i obračuni poreza u Hrvatskoj u XV. i XVI. stoljeću* (Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Institut za

Slika 10. Ivanovec, pogled prema sjeveru, panorama (foto: M. Šimek, 2017.)

Bez arheoloških istraživanja nije moguće sa sigurnošću utvrditi vrijeme izgradnje utvrda Mlaka i Ivanovec. Međutim, s obzirom na tipološke karakteristike, položaj i političke prilike u Ugarsko-Hrvatskom Kraljevstvu, može se pretpostaviti da su podignute u vrijeme Hermana Grebenskog (1405.–1449.).¹⁵ Značajan podatak u prilog tome jest isprava kralja Žigmunda Luksemburškog iz 1417. god. kojom dopušta Hermanu Grebenskom izgradnju kamene ili drvene utvrde na svojem posjedu kao nagradu za sudjelovanje u kampanji protiv Osmanlija u Bosni 1415. god.¹⁶ Grebengradski posjed jedan je od najznačajnijih srednjovjekovnih posjeda u kontinentalnoj Hrvatskoj. Na samom početku 13. st. utvrda Greben kraljevski je posjed, a upravitelj je Gardun, pripadnik nižeg plemstva (*satis nobiles*).¹⁷ Njegovi sinovi Gardun i Vukoslav postaju vlasnici utvrde i njezinog teritorija 1277. god. zamjenom posjeda sa Đurom, sinom Branićevim. Od tog vremena pa sve do oko 1445. njihovi su nasljednici, s kraćim prekidima, vlasnici Grebengradskog vlastelinstva. Sredinom 15. st. Grebengradski posjed od grofova Celjskih dobiva tadašnji podban Jan Vitovec.¹⁸

I Mlaka i Ivanovec izgrađene su na sporednim grebenima najistočnijeg hrpta Ivanščice. Geološka podloga na kojoj su izgrađene obje utvrde sastoji se od bazičnih eruptiva dijabaza¹⁹ smještenih unutar krednog vulkano-sedimentnog kompleksa stijena koji se rasprostire u centralnom i istočnom dijelu Ivanščice.²⁰ Dijabazi na

Slika 11. Dijabaz na Mlaci (foto: D. Šincek, 2017.)

obje utvrde razlomljeni su na manje fragmente. Zbog svoje usitnjenosti ne mogu se obrađivati niti koristiti kao građevno-arhitektonski kamen (Slika 11). Ivanščica i Kalnik pripadaju srednjoeuropskoj provinciji eurosibirsko-sjevernoameričke biljnogeografske regije. Veći dio obje gore prekrivaju šume, a da nije bilo višetisućljetne čovjekove aktivnosti, gotovo cijeli prostor bio bi njima prekriven. Na ovim prostorima odavno nema nijednog dijela šume neizmijenjenog ljudskim djelovanjem, ali ipak prevladavaju prirodne šume s autohtonim šumskim zajednicama koje su se postepeno razvijale još

hrvatsku povijest, 1976), str. 450.; Ranko Pavleš, *Križevački, kalnički i vrbovečki kraj u srednjem vijeku*, str. 316.

¹⁵ Tamás Pálosfalvi, *The noble elite in the County of Körös (Križevci) 1400-1526* (Budimpešta: Institutum Historicum Sedes Centralis Studiorum Philosophicorum Academiae Scientiarum Hungaricae Budapestini, 2014), str. 440.

¹⁶ Elemér Mályusz, *Zsigmondkori oklevéltár VI. (1417–18), Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 32.* (Budimpešta: Magyar Országos Levéltár, 1999), br. 800, str. 244–245. Dostupno na: https://library.hungaricana.hu/hu/view/MolDigiLib_MOLkiadv2_32/?pg=2&layout=s (pristup 28. travnja 2022. godine); Pálosfalvi, *The noble elite in the County of Körös (Križevci) 1400-1526*, str. 125.

¹⁷ Josip Adamček, »Vlastelinstvo Greben«, *Kaj, časopis za kulturu i prosvjetu* 6/4-5 (Zagreb, 1973), str. 16–23, na str. 16.; Pálosfalvi, *The noble elite in the County of Körös (Križevci) 1400-1526*, str. 122.

¹⁸ Adamček, »Vlastelinstvo Greben«, str. 16–17; Kevo, Novak, »Podjela kastruma i vlastelinstva Greben krajem 14. stoljeća«, str. 47 i 49–50; Pavleš, *Križevački, kalnički i vrbovečki kraj u srednjem vijeku*, str. 306.

¹⁹ dijabaz (njem. Diabas < franc. diabase < grč. διάβασσις; prijelaz), stijena koja po građi i načinu postanka stoji između dubinskih i površinskih eruptivnih stijena, a po sastavu odgovara grupi gabra i bazalta. Zelenkaste je do tamnozeleno boje.

²⁰ Antun Šimunić et al., *Osnovna geološka karta SFRJ 1:100 000, L 33-69. Tumač za list Varaždin* (Beograd: Institut za geološka istraživanja Zagreb i Savezni geološki zavod Beograd, 1981), str. 22.

od kraja Würma – posljednjeg ledenog doba do danas.²¹ U okolnim šumama prisutne su i divlje voćne vrste poput šumske jabuke, divlje kruške i divlje trešnje koje tu rastu u relativno velikom broju. Važne su jer su odvijek, pa tako i u srednjem vijeku, čovjeku služile kao hrana.²² U srednjem vijeku šume šireg područja imale su važnu ulogu u čovjekovu životu, njihovo je drvo služilo kao građevni materijal, ogrjev te za izradu raznih alata i namještaja.²³

Biljni je pokrov na Mlaki i Ivanovcu jednak. Same utvrde u vršnom dijelu, kao i njihove južne padine, prekrivene su šumom hrasta kitnjaka i običnog graba, dok na sjevernim padinama raste bukova šuma. Današnja situacija na oba lokaliteta vjerojatno ne odgovara onoj kada su utvrde bile u funkciji jer se pretpostavlja da tada ovi strateški položaji nisu bili prekriveni šumom. Značajke biljnog pokrova rekognosciranog područja, uz geografske i geološke odrednice, svakako dopunjuju sliku povijesnih lokaliteta sraslih s prirodnim krajolikom. Zbog toga povezanost prirodnog i kulturnog prostora sve je češće ciljem istraživanja, nerijetko započetih terenskim obilascima.

KALNIK

Brdsko područje južno od sela Drenovec (općina Ljubeščica), odnosno sjeverna strana zapadnog trupa Kalnika, bilo je od 2017. do kraja 2021. u nekoliko navrata prostorom obilaska s ciljem prikupljanja arheoloških podataka. Ovaj brdoviti kraj dosad nije bio temeljitije rekognosciran, što je vjerojatno povezano s njegovim morfološkim osobitostima i pojedinim teže pristupačnim lokacijama. Stoga su i podaci o mogućim arheološkim lokalitetima malobrojni, manjkavi ili neprovjereni. S ciljem da se obiđe stara komunikacija koja je zasigurno od antike, a vjerojatno još i ranije povezivala sjeverne obronke s južnim pobrđem Kalnika, pregleda-

valo se područje uz taj prirodni prolaz: selo Drenovec, brdo Kozji Hrbet, dolina potoka Kamešnice, prolaz Vratno.²⁴ Opisana trasa antičke i srednjovjekovne komunikacije i danas ima funkciju šumske ceste kojom se najbrže stiže sa sjevernog na južni dio planine.²⁵ Tragom usmenih podataka i šturih navoda u starijoj literaturi o ostacima kamenih utvrda,²⁶ brda Starec i Malinec (Melinec) bila su prioritetna za rekognosciranje. Pritom su na brdu Starec doista ustanovljeni ostaci kamene arhitekture, dok na vrhu Malinca nije bilo nikakvih arheoloških tragova.²⁷

Starec

Starec (441 m n/m), krajnje istočno brdo Varaždinske županije, strmo se uzdiže poviše dva potoka: podnožjem zapadne oštre padine protječe potok Starec,²⁸ dok ispod istočne strmine teče Drenovčak, da bi se podno južnog dijela brda oba potoka spojila u jači vodeni tok – Kamešnicu. Kamešnica teče kroz prolaz Vratno te dalje prema jugu. Prilaz vrhu brda iz smjera sjeverozapada najbolji je, iako je i on prilično strm. Visinska razlika između potočne doline u podnožju i vrha Starca je oko 160 m (Slika 12). Vršni dio Starca izduženi je hrbat valovito raščlanjen na tri dijela, smjera pružanja sjeverozapad-jugoistok. Neznatni ostaci kamenih struktura naziru se na dva međusobno odvojena mjesta: na prvome vrhu do kojeg se stiže sjeverozapadnom padinom te na trećem, jugoistočnom vrhu iznad najstrmijih pobočja (Slika 13). Na srednjem vrhu nije se našlo tragova zidova, čak niti pojedinačnih komada vapnenca – građevnog materijala. S obzirom da geološku građu Starca formira dijabaz, kamen vapnenac za izgradnju objekata ne potječe s ovog brda, već je dopreman s nekog drugog mjesta u okolici. Ostaci arhitekture nisu sačuvani u nadzemnim gabaritima, nego se prepoznaju tek u konfiguraciji terena. Na nekadašnje kamene objekte upućuju i pojedinačni komadi vapnenca razasu-

²¹ Dubravko Šincek, *Biljni svijet Ivanščice i Ravne gore* (Varaždin: Vall 042 i Planinarsko društvo Ravna gora Varaždin, 2003), str. 19.

²² Dubravko Šincek, »Kalničko gorje: geologija, flora i fauna – danas i u srednjem vijeku«, u: Marina Šimek, *Burg Paka*, (Varaždin: Gradski muzej Varaždin, Državni arhiv u Varaždinu, 2021), str. 131–144, na str. 133.

²³ Nikola Visković, *Stablo i čovjek, prilog kulturnoj botanici* (Zagreb: Antibarbarus, 2001), str. 105–123.

²⁴ Vjekoslav Klaić, »«Indagines» i »Portae« u Hrvatskoj i Slavoniji«, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva* 7/1, (Zagreb, 1904), str. 1–9, na str. 7; Pavleš, *Križevački, kalnički i vrbovečki kraj u srednjem vijeku*, str. 386–387.

²⁵ Neven Budak, *Gradovi Varaždinske županije u srednjem vijeku* (Zagreb-Koprivnica: Nakladna kuća »Dr. Feletar«, 1994), str. 41; Pavleš, *Križevački, kalnički i vrbovečki kraj u srednjem vijeku*, str. 427 i 437.

Srednjovjekovna i današnja trasa razlikuju se jedino po tome što se danas promet ne odvija po vršnom dijelu Kozjeg Hrpta, već njegovom istočnom padinom.

²⁶ Fran Gundrum Oriovčanin, »Iz križevačkog kraja. Iz Križevaca u Vratno«, *Planinar. Vjesnik »Hrvatskog planinarskog društva«* 7. i 8. (Zagreb, 1905), str. 49–59, na str. 54; Gjuro Szabo, *Srednjovjekovni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji* (Zagreb: Matica hrvatska, 1920), str. 94.

²⁷ Možda bi se tragovi eventualnih struktura mogli nalaziti na jednom od izdanaka Malinca istočno od njegova vrha jer se odavde može nadgledati prolaz dolinom. Ti dijelovi brda nisu dosad pregledani.

²⁸ U njega utječe Kalnički potok.

Slika 12. Stara cesta, pogled sa Starca (foto: M. Šimek, 2017.)

Slika 13. Starec, položaji objekata na vrhu, pogled sa stare ceste (foto: M. Šimek, 2017.)

ti po površini, neki s ostacima žbuke. Iako se tragovi zidova mjestimice gube, povezivanjem vidljivih arhitektonskih struktura mogu se pretpostaviti tlocrti objekata, a time i njihove približne dimenzije.

Objekt A

Na vrhu 1 nalaze se ostaci kamenog zida građenog od neobrađenog ili priklesanog vapnenca vezanog žbukom sa sporadičnim manjim komadima dijabaza u jezgri (Slika 14). Na sjeverozapadnom rubu vrha, na jednom mjestu nazire se u razini tla zid u cijeloj njegovoj debljini. Pokazalo se da je zid građen od vanjskog i unutarnjeg lica te jezgre. Debljina mu je oko 2, 2 m. Linija tog zida pruža se uz rub vrha i čini se da ga je prstenasto zatvarala (Slika 15, Slika 16). Središnji dio izduženog zaštićenog vrha povišen je i na tom hrptu nema nikakvih vidljivih tragova arhitekture. Ako su postojale neke strukture, njih bi mogla potvrditi jedino arheološka istraživanja. Kameni zid zatvara prostor dužine oko 70 m, dok mu je širina od 14 do 19 m pa bi površina ograđenog prostora bila oko 1200 m². Pregledom se nije moglo ustanoviti ima li obodni zid zaobljene uglove ili su se oni lomili pod kutom. Unutarnju plohu zida cijelom dužinom prati blago uleknuće tla. Ono asocira na put/prolaz uz obrambeni zid. Prema situaciji na terenu, smjeru najlakšeg pristupa do vrha te otvoru koji se nazire u obrambenom zidu, pretpostavlja se da se ulaz u branjeni prostor nalazio na sjeverozapadnoj strani. Osim pojedinačnih komada građevnog kamena i nešto žbuke, nikakvi drugi površinski nalazi nisu zabilježeni.

S vrha 1 dolazi se blagim prijevojem u smjeru istoka do vrha 2. Prirodne su odrednice identične, geološka osnova također je dijabaz, šuma je rijetka. U konfiguraciji se uz južnu stranu hrpta nazire uska staza koja povezuje vrh 1 i vrh 3, odnosno Objekt A i Objekt B. Moguće je da je ista trasa korištena i u srednjem vijeku. Zaštićena je od sjevernog vjetrova, ne vidi se sa ceste u dolini, a prirodna zaštita joj je vrlo strma južna padina. Već je spomenuto da na vrhu 2 nema ostataka zidanih struktura, čak niti pojedinačnih komada vapnenca na površini.

Objekt B

Tragovi kamenih struktura, označeni kao Objekt B, lošije su sačuvani i teže prepoznatljivi od onih na vrhu 1. Nalaze se na krajnjem jugoistočnom vrhu 3. Konceptijom je ovaj objekt vrlo sličan Objektu A. Sudeći prema ostacima i tu je obodni zid zatvarao izduženi, povišeni središnji prostor, a uza zid vjerojatno se i ovdje nalazio put. Naime, kretanje između obrambenog zida i dugog središnjeg uzvišenja moguće je jedino tim putem. Dužina zidom zaštićenog prostora bila je oko 45 m, a širina oko 17 m pa bi površina bila oko 765 m², dakle

Slika 14. Starec, ostaci zida kod ulaza u Objekt 1 (foto: M. Šimek, 2017.)

Slika 15. Starec, sjeverni potez zida, Objekt 1 (foto: M. Šimek, 2017.)

manja od one Objekta A. Međutim, kod Objekta B građevni kamen zamijećen je, osim na liniji obodnog zida, također i na sjevernoj strani središnjeg hrpta (unutar obodnog zida) i to na mjestu gdje se mogao nalaziti ulaz u branjeni prostor. Doduše, kamenje nije povezano, na površini se ne vidi sigurna linija zida, ali veća količina kamena signalizira ostatke određene građevne strukture. Debljina obodnog zida nije se mogla utvrditi.

Pregledom terena potvrđeni su stari pisani i suvremeni usmeni podaci o utvrđi na brdu Starec te su dopunjeni i nekim novim. Na izuzetnoj poziciji visoko iznad stare i važne prometnice nalaze se ostaci dvodijelnog obrambenog objekta, podignutog na dva (od tri) vršna dijela brda. Bez arheološkog istraživanja ne može se zaključiti jesu li između vršnih dijelova postojale grabe za dodatnu obranu, jesu li prirodna uleknuća možda bila dodatno produbljena ili su neravni dijelovi između vrhova prirodnog postanka. Iako su ostaci kamenih zidova loše sačuvani, ipak se može zaključiti da je korišten neobrađeni i dijelom obrađeni vapnenac, tek ponegdje dijabaz kao ispuna jezgre te žbuka. Na jednom mjestu mogla se odrediti debljina zida od oko 2, 2

Slika 16. Starec, lice južnog zida, Objekt 1 (foto: M. Šimek, 2021.)

m. Ležišta vapnenca iz neposredne okolice bila su izvorom kako građevnog kamena tako i sirovine za izradu vapna.

Terenskim pregledom prikupilo se zanimljivih podataka o dvodijelnoj utvrdi na Starcu, dosad nepoznatoj arheolozima i povjesničarima. Autori koji u svojim radovima spominju ovaj objekt²⁹ nisu ga vidjeli, već prenose priče domaćih ljudi pa nije poznato kako je utvrda izgledala početkom prošlog stoljeća. Današnje stanje ne dopušta donošenje zaključaka o tlocrtnom izgledu, o ulazima u oba objekta, eventualnim drugim karakteristikama obrambenog kompleksa, arhitektonskoj koncepciji, organizaciji velikog izduženog prostora. Strateški položaj utvrde te debljina zida kod pretpostavljenog ulaza u Objekt A možda određuju vrijeme izgradnje nakon provale Mongola. U tom slučaju kom-

pleks na Starcu mogao bi biti otprilike istovremen s izgradnjom nedalekih utvrda Mali i Veliki Kalnik te Pakom na krajnjem zapadu Kalničkog gorja.³⁰ Na sjevernom izdanku planine (Slika 1) nalazi se utvrda Kula, no za sada nema podataka o vremenu njezine izgradnje.³¹ Nizu burgova izgrađenih oko polovine 13. st na području srednjovjekovne Slavonije zbog bojazni od ponovnih upada Mongola pripada i kalnička linija spomenutih kamenih utvrda. Pomno odabranim položajima, načinom gradnje, arhitektonskim principima, ali i simboličkim-statusnim porukama one se uklapaju u širu sliku europskih dobro branjenih plemićkih središta.³² Posebnost arhitekture na Starcu dva su objekta na izduženom branjenom prostoru. Nije isključeno da se na Vrh 3 nalaze ostaci sakralnog objekta (kapele), što bi mogla potvrditi ili pak opovrgnuti isključivo arheološka

²⁹ Gundrum Oriovčanin, »Iz križevačkog kraja. Iz Križevaca u Vratno«, str. 54; Szabo, »Srednjovjekovni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji«, str. 94.

³⁰ Zorislav Horvat, »Fortifikacijska arhitektura 13. stoljeća i burg Paka«, u: Marina Šimek, *Burg Paka* (Varaždin: Gradski muzej Varaždin, Državni arhiv u Varaždinu, 2021), str. 163–186.

³¹ Nenad Milčić, Krešimir Regan, »Dvije zanemarene zagorske utvrde«, *Historijski zbornik* 69/2 (Zagreb, 2016), str. 275 – 292, na str. 277 – 281, 288 – 289.

³² Tkalčec, Sekelj Ivančan, Krznar, *Arheologija srednjovjekovnih utvrda, naselja i groblja sjeverne Hrvatske / Archaeology of Medieval Fortifications, Settlements and Cemeteries in Northern Croatia*, str. 16, 21, 27, 47 – 48.

istraživanja.³³ Longitudinalni prostor s tri istaknuta uzvišenja i uleknućima između njih podsjeća na morfologiju terena Bistrice – utvrde kod Marije Bistrice.³⁴ Naime, ostatke Bistrice predstavlja također niz od tri ovalna humka, međusobno odijeljena grabama. Iako bistrička utvrda nije arheološki istražena, pretpostavka je da je bila građena od drva te da bi se mogla pripisati u 13./14. st.³⁵

Jednako kao i u slučaju dviju utvrda, na obroncima Velikog Lubenjaka na Ivanščici povijesni izvori ne spominju objekt na položaju Starec. Sam toponim govori u prilog tome da je nastao kasnije od same utvrde; možda već u vrijeme kada je na brdu bila uočljiva samo *stara ruševina*. Dostupni izvori također ne otkrivaju nikakav srednjovjekovni toponim koji bi se sa sigurnošću mogao povezati s ovim položajem. Osim utvrda Veliki i Mali Kalnik, jedini je *castrum* na području Kalničkog gorja u izvorima *castrum Gregorii*, tj. Grgurov grad. Prvi se put spominje u ispravi kojom kralj Andrija 1217. god. zagrebačkom kaptolu potvrđuje zemljišne posjede.³⁶ Lelja Dobronić smatra kako se radi o gradu Malom Kalniku,³⁷ međutim kasnije pomnije analize topografije sugeriraju da tzv. Grgurov grad treba tražiti na padinama Kalničkog gorja sjeverno od vrha Korenici gdje i danas postoji toponim Gregurovec.³⁸ Arheološki tragovi na brdu Starec prvi su put pomenuti u putopisu križevačkog liječnika i kulturnog djelatnika Frana Srečka Gundruma Oriovčanina 1905. god. U svojoj, kako ju sam naziva, *putopisno-povjesnoj crtici*, dr. Gundrum Oriovčanin piše da se na kalničkom vrhu »...«*Stavrac*« (*Starac*)...« nalaze »...razvaline kule, gdje lovci odpočivaju...«.³⁹ Gjuro Szabo također spominje utvrdu na brijevu Starec te napominje kako je ondje pronađeno »...

*koplje iz rimskog vremena...«.*⁴⁰ Navedeno koplje čuva se u Hrvatskom povijesnom muzeju, a poklonio ga je upravo dr. Gundrum Oriovčanin. Radi se o šiljku dugog koplja datiranom u kraj 16. ili početak 17. st., tj. u vrijeme kada je na ovim prostorima bila formirana Slavon-ska vojna krajina.⁴¹ Bez dodatnih istraživanja ovaj pojedinačni nalaz ne može se povezati s vremenom gradnje i korištenja utvrde.

Sudeći prema dostupnim povijesnim izvorima, utvrda na položaju Starec nalazila se na srednjovjekovnom vlastelinstvu Veliki Kalnik. Kraljevski grad Veliki Kalnik (*castrum nostrum Kemluk*) prvi se put spominje 1243. god. u darovnici kralja Bele IV. županima Filipu i Deteriku za zasluge u borbama protiv Mongola.⁴² Taj je grad bio središte plemenske župe Kalnik koja je bila dio kraljevske županije Križevačke, a njime su u 13. st. upravljali imenovani župani, a od 15. st. kaštelani.⁴³ Kako vrijeme gradnje utvrde na brdu Starec nije moguće sa sigurnošću utvrditi bez arheoloških istraživanja, na ovome mjestu neće se pokušati utvrditi njezin eventualni graditelj. Povijesni izvori u ovom stupnju istraživanja omogućuju jedino čvrsti smještaj utvrde na teritorij vlastelinstva Veliki Kalnik. Najviše podataka u tome smjeru daje ranije spomenuta isprava kralja Andrije iz 1217. god. čije je najnovije tumačenje dao Ranko Pavleš. Prema opisu međa iz navedene isprave, sjevernu granicu posjeda Velikog Kalnika čini Kozji hrbet (*dorsum capre*), gorski prijevoj smješten između današnjih naselja Drenovec i Ljubelj Kalnički. Istočno se nalazi cesta Varaždin-Križevci (*viam Worosd*), a zatim međa prelazi potok Kamešnicu (*rivulum Camescam*) kod njegova izvora i prati lijevu obalu tog potoka sve do izvora potoka Velika Koruška (*maiozem Coruscam*) koji se

³³ Mišljenje Zorislava Horvata.

³⁴ Regan, *Srednjovjekovne i renesansne utvrde Hrvatskog zagorja*, str. 59–62.

³⁵ Isto, str. 62.

³⁶ Tadija Smičiklas, *Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae (dalje: CD), volumen III.* (Zagreb: JAZU 1905), br. 131, str. 151., Božena Filipan, *Varaždinske Toplice i naselja. Traganje za izvorima, Svezak 1.* (Varaždinske Toplice: Ogranak Matice hrvatske Varaždinske Toplice, Državni arhiv u Varaždinu, Nakladnička kuća Tonimir 2005), str. 40–42.

³⁷ Lelja Dobronić, »Topografija zemljišnih posjeda zagrebačkog kaptola prema izvorima XIII. i XIV. stoljeća«, *Rad JAZU*, knjiga 286 (Zagreb, 1952), str. 171–256, na str. 175.

³⁸ Zdenko Balog, »Građa za toponomastiku i hagiografiju kalničkog kraja«, *Cris* 6/1 (Križevci, 2004), str. 59–72, na str. 64; Pavleš, *Križevački, kalnički i vrbovečki kraj u srednjem vijeku*, str. 336; Topografska karta Hrvatske (1:25000). Dostupno na: <https://geoportal.dgu.hr/> (pristup 26. travnja 2022. godine).

³⁹ Gundrum Oriovčanin, »Iz križevačkog kraja. Iz Križevaca u Vratno«, str. 54.

⁴⁰ Szabo, *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*, str. 94.

⁴¹ Marija Šercer, *Staro oružje na motki* (Zagreb: Povijesni muzej Hrvatske, 1972), str. 95, T. 30, kat. br. 272; Martina Matijaško, »Šiljak dugog koplja iz Sračinca«, *Podravina* 11/22 (Koprivnica: 2012), str. 57–65, na str. 61–62.

⁴² Smičiklas, *CD IV*, br. 171, str. 190–192. Izvanredan pregled vlasničke i upravljačke strukture Velikog Kalnika dao je 1870. god. Ivan Kukuljević Sakcinski (Ivan Kuljević Sakcinski, »Veliki Kalnik«, u: Ivan Standl, *Fotografske slike iz Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, Knjiga I.* (Zagreb: Ivan Ad. Standl 1870). Dostupno na: http://www.arhiv.hr/portals/0/_DigitalniArhiv/IvanStandl/Kalnik.htm (pristup 30. travnja 2022. godine).

⁴³ Éva B. Halász, »Arhontologija Velikog Kalnika u srednjem vijeku«, *Zbornik Odsjeka povijesnih znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* 32 (Zagreb: 2014), str. 27–38, na str. 28.

nalazi nešto južnije od naselja Osijek Vojakovački u današnjoj Koprivničko-križevačkoj županiji.⁴⁴ Sudeći prema navedenim međama, utvrda na brdu Starec smještena je na krajnjem sjeveroistoku posjeda Veliki Kalnik, na strateškom položaju iznad ceste Varaždin - Križevci i doline Kamešnice koja čini granicu s posjedom Cerovo brdo čiji je vlasnik od 1244. god. bio ban Dionizije, a kasnije plemić Povša i njegovi nasljednici.⁴⁵

Kalničko gorje sastoji se od tri paralelna gorska niza. Na južnom nizu su, od zapada prema istoku (Slika 1), poredani vrhovi Ribelj (337 m) na kojemu se nalazi utvrda Čanjevo, Mali Kalnik (460 m) s istoimenom utvrdom i najviši vrh gorja Vranilac (643 m) pod kojim se nalazi utvrda Veliki Kalnik. Središnji niz čine vrhovi Šajan (410 m) pod kojim se nalazi utvrda Paka, drugi vrh po visini u Kalničkom gorju Peca (623 m) i Velika Špica (529 m). Vrh Starec (441 m), na kojem se nalazi utvrda, smješten je na sjevernom gorskom nizu kojemu je najviši vrh Ljubelj (558 m).⁴⁶ Starec je smješten na južnom ogranku tog gorskog niza visoko iznad dolina potoka Kamešnice i Drenovčaka. Potoci spadaju u Savski sliv.

Geološka podloga sastoji se, kao i kod Mlake i Ivanovca, od bazičnih eruptiva dijabaza. Oni se također nalaze unutar krednog vulkanogeno-sedimentnog kompleksa⁴⁷ u središnjem dijelu Kalničkog gorja. Te stijene se, isključivo kao drobljeni agregati, eksploatiraju u aktivnom kamenolomu Hruškovec koji se nalazi oko 3 km zapadnije od Starca (Slika 1). Južno od Starca, na ušću potoka Drenovčaka i Kamešnice, nalazi se napušteni kamenolom bazaltnih lava s lijepo vidljivim jastučastim formama lave, koje ukazuju na podmorske izljeve⁴⁸ (Slika 17). Bazaltne lave, iako također neupotrebljive za izgradnju objekata, bitne su za geološki sastav ovog dijela Kalničkog gorja. Pregledom ostataka zidova na Starcu utvrdilo se da je fortifikacija bila izgrađena od pločastih gornjobadenskih biogenih, pjeskovitih i laporovitih vapnenaca kojih ima na području Kozjeg hrpta (462 m n/m) oko 2 km sjeverozapadno od Starca (Slika 1). Na vršnom grebenu Kozjeg hrpta na površinu izbijaju raspucani slojevi pločastih vapnenaca koji izgledaju kao da su obrađeni i građeni ljudskom rukom (Slika 18). Među mještanima Ljublja Kalničkog postoji legenda da su to ostaci nekog starog zida. Pregledom terena na Kozjem hrptu utvrdilo se da je taj »zid« prirodno postanka.

Slika 17. Jastučaste lave; napušteni kamenolom podno južne padine Starca (foto: D. Šincek, 2013.)

Slika 18. Gornjobadenski pločasti vapnenci, Kozji Hrbet (foto: D. Šincek, 2021.)

Osim za izgradnju zidova, gornjobadenski biogeni vapnenci pogodni su i za proizvodnju vapna. Vizualnim pregledom vapnenog morta koji je korišten kao vezivo kod zidanja zidova na Starcu, utvrđeno je da sadrži primjese sitnog silikatnog šljunka. Istovjetni šljunak sadrže i gornjobadenski biogeni vapnenci na Kozjem hrptu i u njegovoj okolini. Prema tome, može se pretpostaviti da je ležište vapnenca korištenog za izgradnju zidova i za proizvodnju vapna bilo na Kozjem hrptu ili u njegovoj blizini. Kao i na drugim prostorima koji obiluju sirovinom, tako se i ovdje vapno proizvodilo sve do

⁴⁴ Smičiklas, *CD III*, br. 131, str. 151; Pavleš, *Križevački, kalnički i vrbovečki kraj u srednjem vijeku*, str. 334, 336–337, 427–428; Topografska karta Hrvatske (1:25000). Dostupno na: <https://geportal.dgu.hr/> (pristup 26. travnja 2022. godine).

⁴⁵ Pavleš, *Križevački, kalnički i vrbovečki kraj u srednjem vijeku*, str. 42–43.

⁴⁶ Šincek, »Kalničko gorje: geologija, flora i fauna – danas i u srednjem vijeku«, str. 131.

⁴⁷ Šimunić et al., *Osnovna geološka karta SFRJ 1:100 000, L 33-69. Tumač za list Varaždin*, str. 22.

⁴⁸ Antun Šimunić, *Inventarizacija geoloških spomenika i geološke raznolikosti Varaždinske županije* (Zagreb: Hrvatski geološki institut Zagreb, JU za upravljanje zaštićenim prirodnim vrijednostima na području Varaždinske županije Varaždin, 2009) str 68.

novijeg vremena o čemu svjedoče ostaci manjih obiteljskih *vaplenica*, ali i napuštena industrijska peć Rinkov u predjelu Vratno.⁴⁹

Današnji biljni pokrov na Starcu jednak je onom na Mlaki i Ivanovcu. Vršni dio i južne padine prekriva šuma hrasta kitnjaka i običnog graba, a sjeverne bukova šuma⁵⁰.

ZAKLJUČAK

Obilascima i pregledima područja Velikog Lubenjaka i istočnog dijela Ivanščice te sjevernih predjela Kalnika u Varaždinskoj županiji (2017.–2021.) prikupljeni su podaci o tri srednjovjekovne visinske utvrde: o Mlaki i Ivanovcu na Ivanščici te o Starcu na Kalniku. Prvi podaci o utvrđi Mlaka (373 m n/m) zapadno od Novog Marofa poznati su iz objave K. Regana,⁵¹ a prilikom ovih rekognosciranja znatno su dopunjeni. Za razliku od Mlake, visinska utvrda Ivanovec (362 m n/m) dosad je bila nepoznata stručnoj javnosti. Prilikom otkrića imenovana je po obližnjem selu. Toponim Ivanovec možda bi se moglo povezati s vitezovima ivanovcima, vlasnicima posjeda u susjedstvu, a povremeno i unutar Grebengradskog vlastelinstva, što je dovodilo do sukoba.⁵² Obje utvrde podignute su na strateškim položajima višim od 350 m n/m s brdovitim zaleđem i dobrim pregledom široke Novomarofske kotline. Blizina vodenih tokova, identična geološka podloga od bazičnih razlomljenih dijabaza, obrambena arhitektura koja se sastoji od ukopanih graba, bedema vjerojatno oblikovanih od iskopanog materijala i središnjeg povišenog dijela svojstvena je i Mlaki i Ivanovcu. S obzirom na to da na središnjim branjenim dijelovima nema nikakvih tragova kamenih struktura, arheološka istraživanja pokazala bi radi li se doista o pretpostavljenim zemljano-drvenim utvrđama. O izgledu nekadašnjih drvenih objekata ne može se ništa zaključiti. Jedini površinski nalazi pronađeni su na središnjem prostoru Mlake, a radi se o komadima kućnog lijepa; oni ukazuju na drvenu gradnju kombiniranu sa zemljanom ispunom ili premazom. Slič-

nost dviju utvrda naglašena je i dodatnim fortifikacijskim elementima na mjestu pretpostavljenog ulaza u kompleks. Obje se okvirno mogu pripisati razvijenom i kasnom srednjem vijeku, razdoblju kada srednje i niže plemstvo podiže zemljano-drvene utvrde kao branjena središta svojih posjeda. Povijesna istraživanja otvaraju mogućnost uže datacije u prvu polovinu 15. st. u vrijeme Hermana Grebenskog.⁵³ S obzirom na to da su Grebengrad i obližnja Mlaka, dakle dva potpuno drugačija obrambena objekta barem u nekom razdoblju bili istovremeno u funkciji, nameće se niz pitanja o njihovu međusobnom odnosu, upravljanju, funkciji u sveukupnom obrambenom sustavu. Arheološka istraživanja svakako bi riješila barem dio nepoznanica.

Šturi navodi u starijoj literaturi⁵⁴ o utvrđi na brdu Starec (441 m n/m) na Kalničkom gorju provjereni su i dopunjeni tijekom nekoliko obilazaka lokaliteta, ali i šireg područja oko stare prometnice Drenovec – Vratno. Ostaci kamenih zidova, iako loše očuvani, upućuju na specifičnu građevinsko-obrambenu koncepciju utvrde podignite na izuzetnom položaju, visoko iznad srednjovjekovnog prirodnog prolaza dolinom potoka Kamešnice. Sporadično očuvani dijelovi zidova ukazuju na dvodijelnu utvrdu s građevinskim strukturama na dva od tri vrha brda. Za razliku od vrha 1 i vrha 3, na srednjem vrhu nema nikakvih tragova arhitekture. Prema debljini zida, definiranoj na pretpostavljenom ulazu u utvrdu, vrijeme izgradnje mogla bi biti druge polovina 13. stoljeća. Bez arheoloških istraživanja ne može se sa sigurnošću utvrditi vrijeme podizanja objekata na Starcu pa niti ime vlasnika. Na osnovu povijesnih izvora i rekonstrukcije granica feudalnih posjeda na Kalničkom prostoru neupitna je pripadnost utvrde vlastelinstvu Veliki Kalnik. Starec se nalazi na krajnjem sjeveroistočnom dijelu srednjovjekovnog posjeda. Za razliku od dviju utvrda na Ivanščici građenih možda od zemljanog i drvenog materijala, što podrazumijeva specifičnu koncepciju i manje troškove izgradnje, kamena utvrda na Kalniku drugačijeg je tipa. Svojom veličinom, sačuvanim građevinskim materijalom i razmještajem objekata na velikom izduženom vršnom prostoru ukazuje na veću financijsku moć vlasnika.

⁴⁹ Radoslav Karleuša, »Proizvodnja i primjena vapna (III). Tradicionalna proizvodnja vapna u Istri i kopnenim dijelovima Hrvatske«, *Građevinar* 59/ 3 (Zagreb, 2007), 24–257, na str. 256; Radoslav Karleuša, »Proizvodnja i primjena vapna (IV). Veliki industrijski pogoni za proizvodnju vapna«, *Građevinar* 59/ 4 (Zagreb, 2007), 355–363, na str. 357.

⁵⁰ Vukelić et al., *Šumska staništa i šumske zajednice u Hrvatskoj – nacionalna ekološka mreža*, str. 74–75 i 114–115.

⁵¹ Regan, *Srednjovjekovne i renesansne utvrde Hrvatskog zagorja*, str. 132–133.

⁵² Kevo, Novak, »Podjela kastruma i vlastelinstva Greben krajem 14. stoljeća: neki aspekti unutarnjega razvoja svjetovnoga vlastelinstva«, str. 50.

⁵³ Mályusz, *Zsigmondkori oklevéltár VI. (1417–18), Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok* 32, br. 800, str. 244–245. Dostupno na: https://library.hungaricana.hu/hu/view/MolDigiLib_MOLkiadv2_32/?pg=2&layout=s (pristup 28. travnja 2022. godine); Pálosfalvi, *The noble elite in the County of Körös (Križevci) 1400-1526*, str. 125.

⁵⁴ Gundrum Oriovčanin, »Iz križevačkog kraja. Iz Križevaca u Vratno«, str. 54; Szabo, *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*, str. 94.

Iako se ovdje prezentirani podaci temelje isključivo na terenskim obilascima, a ne i na arheološkim istraživanjima, ipak će dopuniti mrežu srednjovjekovnih visinskih utvrda kako na kalničkom području tako i na širem prostoru srednjovjekovne Slavonije. U novije vrijeme sve se više pažnje posvećuje sustavnim obilascima terena, što rezultira otkrićima dosad nepoznatih objekata, a to je bio slučaj i s ovdje predstavljanim Ivanovcem. S obzirom na geografski položaj Starca, arheološka istraživanja lokaliteta zasigurno bi omogućila i kompleksnije sagledavanje obrambenog sustava na prostoru srednjovjekovne Križevačke županije.⁵⁵

IZVORI

- Digitalni ortofoto Hrvatske (1968). Dostupno na: <https://geoportal.dgu.hr/> (pristup 2. listopada 2019. godine).
- Mályusz, Elemér. 1999. *Zsigmondkori oklevéltár VI. (1417–18), Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 32.* (Budimpešta: Magyar Országos Levéltár, 1999), br. 800, str. 244–245. Dostupno na: https://library.hungaricana.hu/hu/view/MolDigiLib_MOLkiadv2_32/?pg=2&layout=s (pristup 28. travnja 2022. godine).
- Smičiklas, Tadija. 1905. *Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, volumen III.* (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1905).
- Smičiklas, Tadija. 1905. *Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, volumen IV.* (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1905).
- Topografska karta Hrvatske (1:25000). Dostupno na: <https://geoportal.dgu.hr/> (pristup 26. travnja 2022. godine).
- Urbarium Gereben, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, DIPLOMATIKAI LEVÉLTÁR (Q szekció), Családi levéltárak (P szekcióból), Batthyány levéltár, Jelzet nélküli oklevelek (Q 31), 104657. Dostupno na: <https://archives.hungaricana.hu/hu/charters/317829/> (pristup 28. travnja 2022. godine).

LITERATURA

- Adamček, Josip. 1973. »Vlastelinstvo Greben«, *Kaj, časopis za kulturu i prosvjetu* 6/4-5 (Zagreb, 1973), str. 16–23.
- Adamček, Josip, Kampuš, Ivan. 1976. *Popisi i obračuni poreza u Hrvatskoj u XV. i XVI. stoljeću* (Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest, 1976).
- Balog, Zdenko. 2004. »Građa za toponomastiku i hagiografiju kalničkog kraja«, *Cris* 6/1 (Križevci, 2004), str. 59–72.
- Belaj, Juraj. 2005. *Arheološka provjera nazočnosti templara i ivanovaca oko Ivanščice*, doktorska disertacija (Zagreb, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, 2005).
- Budak, Neven. 1994. *Gradovi Varaždinske županije u srednjem vijeku* (Zagreb-Koprivnica: Nakladna kuća »Dr. Feletar«, 1994).
- Dobronić, Lelja. 1952. »Topografija zemljišnih posjeda zagrebačkog kaptola prema izvorima XIII. i XIV. stoljeća«, *Rad JAZU*, knjiga 286 (Zagreb, 1952), str. 171–256.
- Filipan, Božena. 2005. *Varaždinske Toplice i naselja. Traganje za izvorima*. Svezak 1. (Varaždinske Toplice: Ogranak Matice hrvatske Varaždinske Toplice, Državni arhiv u Varaždinu, Nakladnička kuća Tonimir, 2005).
- Gundrum Oriovčanin, Fran Srećko. 1905. »Iz križevačkog kraja. Iz Križevaca u Vratno«, *Planinar. Vjesnik »Hrvatskog planinarskog društva«* 8/7-8 (Zagreb, 1905), str. 49–59.
- Halász, Éva B. 2014. »Arhontologija Velikog Kalnika u srednjem vijeku«, *Zbornik Odsjeka povijesnih znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* 32 (Zagreb, 2014), str. 27–38.
- Hirc, Dragutin. 1905. *Prirodni zemljopis Hrvatske. Knjiga 1. Lice naše domovine* (Zagreb: Antun Scholz, 1905).
- Horvat, Zorislav. 2021. »Fortifikacijska arhitektura 13. stoljeća i burg Paka«, u: Šimek, Marina, *Burg Paka* (Varaždin: Gradski muzej Varaždin, Državni arhiv u Varaždinu, 2021), str. 163–186.
- Karleuša, Radoslav. 2007. »Proizvodnja i primjena vapna (III.). Tradicionalna proizvodnja vapna u Istri i kopnenim dijelovima Hrvatske«, *Građevinar* 59/3 (Zagreb, 2007), str. 249–257.

⁵⁵ Tkalčec, »Kasnosrednjovjekovna gradišta u široj okolici Križevaca: arheološki prilog poznavanju plemstva srednjovjekovne Križevačke županije«.

- Karleuša, Radoslav. 2007. »Proizvodnja i primjena vapna (IV.). veliki industrijski pogoni za proizvodnju vapna«, *Građevinar* 59/4 (Zagreb, 2007), str. 355–363.
- Kevo, Mario, Novak, Ana. 2014. »Podjela kastruma i vlastelinstva Greben krajem 14. stoljeća: neki aspekti unutarnjega razvoja svjetovnoga vlastelinstva«, u: Karbić, Marija, Kekez, Hrvoje, Novak, Ana, Horvat, Zorislav (urednici), *Ascendere Historiam – Zbornik u čast Milana Kruheka* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2014), str. 41–65.
- Klaić, Vjekoslav. 1904. »«Indagines» i »Portae» u Hrvatskoj i Slavoniji«, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 7/1 (Zagreb, 1904), str. 1–9.
- Kukuljević Sakcinski, Ivan. 1870. »Veliki Kalnik«, u: Standl, Ivan, *Fotografske slike iz Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, Knjiga I.* (Zagreb: Ivan Ad. Standl, 1870), Dostupno na: http://www.arhiv.hr/portals/0/_DigitalniArhiv/IvanStandl/Kalnik.htm (pristup 30. travnja 2022. godine).
- Matijaško, Martina. 2012. »Šiljak dugog koplja iz Sračinca«, *Podravina* 11/22 (Koprivnica: 2012), str. 57–65.
- Milčić, Nenad, Regan, Krešimir. 2016. »Dvije zanemarene zagorske utrde«, *Historijski zbornik* 69/2 (Zagreb, 2016), str. 275 – 292.
- Pálosfalvi, Tamás. 2014. *The noble elite in the County of Kőrös (Križevci) 1400-1526* (Budimpešta: Institutum Historicum Sedis Centralis Studiorum Philosophicorum Academiae Scientiarum Hungaricae Budapestini, 2014).
- Pavleš, Ranko. 2009. *Križevački, kalnički i vrbovečki kraj u srednjem vijeku* (Koprivnica: Meridijani, 2020).
- Regan, Krešimir. 2017. *Srednjovjekovne i renesansne utvrde Hrvatskog zagorja* (Donja Stubica: Kajkaviana, 2017).
- Szabo, Gjuro. 1920. *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji* (Zagreb: Matica hrvatska, 1920).
- Šercer, Marija. 1972. *Staro oružje na motki* (Zagreb: Povijesni muzej Hrvatske, 1972).
- Šimunić, Antun. 2009. *Inventarizacija geoloških spomenika i geološke raznolikosti Varaždinske županije* (Zagreb: Hrvatski geološki institut Zagreb, JU za upravljanje zaštićenim prirodnim vrijednostima na području Varaždinske županije Varaždin, 2009).
- Šimunić, Antun et al. 1981. *Osnovna geološka karta SFRJ 1:100 000, L 33-69. Tumač za list Varaždin* (Beograd: Institut za geološka istraživanja Zagreb, Savezni geološki zavod Beograd, 1981).
- Šincek, Dubravko. 2003. *Biljni svijet Ivanščice i Ravne gore* (Varaždin: Vall 042, Planinarsko društvo Ravna gora Varaždin, 2003).
- Šincek, Dubravko. 2021. »Kalničko gorje: geologija, flora i fauna – danas i u srednjem vijeku«, u: Šimek, Marina. *Burg Paka*, (Varaždin: Gradski muzej Varaždin, Državni arhiv u Varaždinu, 2021), str. 131–144.
- Tkalčec, Tatjana. 2017. »Kasnosrednjovjekovna gradišta u široj okolici Križevaca: arheološki prilog poznavanju plemstva srednjovjekovne Križevačke županije«, *Cris* 19/1 (Križevci, 2017), str. 15–33.
- Tkalčec, Tatjana, Sekelj Ivančan, Tajana. 2005. »Novootkriveno visinsko gradište u Moslavačkoj gori«, *Zbornik Moslavine* 7/8 (Kutina, 2005), str. 26 – 31.
- Tkalčec, Tatjana, Sekelj Ivančan, Tajana, Krznar, Siniša. 2021. *Arheologija srednjovjekovnih utvrda, naselja i groblja sjeverne Hrvatske / Archeology of Medieval Fortifications, Settlements and cemeteries in Northern Croatia* (Zagreb: Institut za arheologiju, 2021).
- Visković, Nikola. 2001. *Stablo i čovjek, prilog kulturnoj botanici* (Zagreb: Antibarbarus, 2001).
- Vukelić, Joso et al. 2008. *Šumska staništa i šumske zajednice u Hrvatskoj – nacionalna ekološka mreža* (Zagreb: Državni zavod za zaštitu prirode, 2008).

Medieval hill forts on Ivanščica and Kalnik: Mlaka, Ivanovec, Starec

Summary

The paper presents the results of reconnaissance carried out on several occasions - from 2017 to the end of 2021 - in the area of the eastern part of Ivanščica and northern Kalnik, in Varaždin County. The goal of the field surveys was to inspect and document the two high-altitude medieval fortifications (Mlaka, Starec) mentioned in the literature, as well as to check the structures and features observed on the orthophoto from 1968 (GEOPORTAL). By ubication and documentation of the site - the medieval hill fort (Ivanovec), fundamental data on the hitherto unknown locality were collected. The Mlaka and Ivanovec fortifications on Ivanščica, probably earthen and wooden, roughly date from the 13th to the 15th century, while the larger stone castle Starec on Kalnik was built perhaps after the mid 13th century.

Keywords: Ivanščica, Kalnik, hill fort, earthen-wooden fortification, castle, High/Late Middle Ages, Mlaka, Ivanovec, Starec, Grebengrad estate, Veliki Kalnik estate, diabase